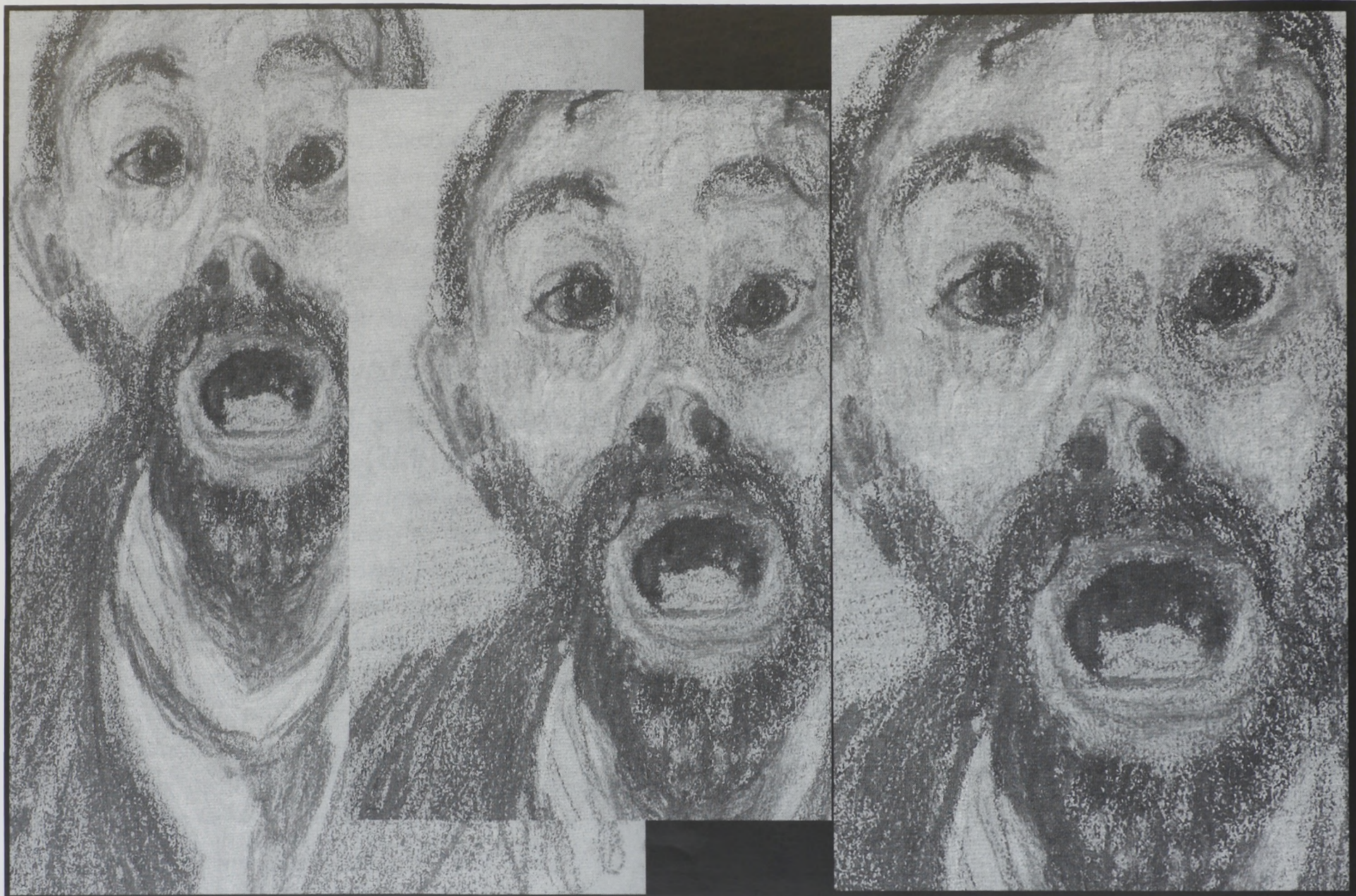

«ΑΙΤΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ: ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ». ΤΟ ΝΑΖΙΣΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΨΥΧΙΚΑ ΑΣΘΕΝΩΝ¹

ΟΛΥΜΠΙΑ ΓΛΥΚΙΩΤΗ

Η αμφισβήτηση της ανθρώπινης ιδιότητας προκαλεί μια σχεδόν βιολογική διεκδίκηση ότι ανήκουμε στο ανθρώπινο είδος. Σε δεύτερη φάση, χρησιμεύει για να σκεφτεί κανείς τα όρια του είδους αυτού, την απόστασή του από τη «φύση» και τη σχέση του μ' αυτή, συνεπώς, την κάποια μονακτικότητα του είδους, και, τέλος, χρησιμεύει κυρίως στη σαφή αντίληψη της αδιαίρετης ενότητάς του. Robert Antelme, Το ανθρώπινο είδος

Το καθήκον της μνήμης των τουλάχιστον 70.000 τροφίμων ψυχιατρικών ιδρυμάτων που εξοντώθηκαν στο πλαίσιο της ναζιστικής επιχείρησης ευθανασίας των ψυχικά ασθενών –γνωστής με το κωδικό όνομα επιχείρηση T4– ενέχει σε μια αμφίδρομη κίνηση την αναγνώριση του παρελθόντος και την εμφύτευσή του στη συνείδηση του σήμερα ως μια έσχατη απόδοση δικαιοσύνης, καθώς και το στοχασμό πάνω στο πάντα επίκαιρο ερώτημα της σχέσης της ατομικότητας με το κοινωνικό σύνολο, ιδιαίτερα όταν το άτομο ανήκει σε αυτό που η κοινωνία επιμένει να διεκδικεί ως το άλλο της και να αποπέμπει στις παρυφές της.

Οι ψυχικά ασθενείς αποτέλεσαν τα πρώτα θύματα στο πλαίσιο της εκστρατείας του ναζισμού για τη συγκρότηση της άριας φυλής, μιας «βιοκρατικής»² πολιτικής που έθεσε στο επίκεντρό της το πρόταγμα όχι μόνο της φυλετικής καθαρότητας έναντι των αλλογενών παραγόντων, αλλά και της προστασίας του γενετικού αποθέ-

Η Ολυμπία Γλυκιώτη είναι απόφοιτος της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης (Τμήμα Διοίκησης Υπηρεσιών Υγείας) και πτυχιούχος του Τμήματος Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού (Πάντειο Πανεπιστήμιο). Εκπονεί διδακτορική διατριβή στο γνωστικό πεδίο της σύγχρονης λογοτεχνίας.

ματος της φυλής από τα κατώτερα βιολογικά στοιχεία. Η σταυροφορία της «φυλετικής υγιεινής» που εξαπέλυσε το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα από τη στιγμή της ανόδου του στην εξουσία αναπτύχθηκε σε 5 διακριτά στάδια: την αναγκαστική αρχικά στείρωση πασχόντων από κληρονομικές ασθένειες, την εξόντωση στη συνέχεια ανάπηρων παιδιών στα νοσοκομεία, τροφίμων ψυχιατρικών νοσοκομείων και αναπήρων κρατουμένων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εντέλει την «τελική λύση», δηλαδή τη γενοκτονία των Εβραίων της Ευρώπης.³

Αν η ιδεολογία του ναζισμού είναι η φυλετική ιδεολογία, το βιοϊατρικό της ρίζωμα δεν είναι παρά το προϊόν «της συνάντησης “επιστημονικών” απόψεων και μιας διάστροφης πολιτικής βούλησης»,⁴ η οποία στάθηκε η μόνη που εφάρμοσε τις προτάσεις των ιατρικών και κοινωνικών επιστημών της εποχής ως τις έσχατες συνέπειές τους, μεταφέροντάς τες από τη σφαίρα της ιδέας σε αυτή του πραγματικού.

Η σύμπλευση επιστήμης και ναζισμού ανασύρει το προαιώνιο προμηθειικό ερώτημα περί του απόκρημνου

ορίου πέρα από το οποίο οι προοδεύουσες επιστήμες, αλλά και μια κρατική εξουσία που θέτει υπό τον έλεγχό της τις βιολογικές λειτουργίες της ζωής, καθίστανται ικανές να επισύρουν «μια άνευ προηγουμένου βιοπολιτική καταστροφή».⁵ Στην περίπτωση του ναζισμού, στον απόηχο της σκέψης της Hannah Arendt και της κλασικής μελέτης της *The Origins of Totalitarianism*,⁶ η υπέρβαση του ορίου αυτού εντοπίζεται στην διεκδίκηση ενός «συστήματος αθανασίας»,⁷ που παίρνει τη μορφή της απολυτοποίησης της συλλογικότητας του Volk, μιας ένωσης ανθρώπων η οποία θεμελιώνεται όχι στην αφηρημένη έννοια της ανθρωπότητας αλλά στους δεσμούς του εδάφους και του αίματος, και στο όνομα της οποίας επιτάσσεται η θυσία του ατόμου.

Η σχετικοποίηση της αξίας της ατομικότητας στο όνομα της απολυτοποιημένης συλλογικότητας αποτέλεσε

το θεμέλιο της επιστημονικής και ιδεολογικής νομιμοποίησης της εξόντωσης των ψυχικά ασθενών, ιατροκοπιώντας την και προβάλλοντάς την ως μια μέθοδο θεραπείας του σώματος του γερμανικού λαού. Σκοπός του παρόντος άρθρου, αφορμή του οποίου στάθηκε η έκθεση «Αιτία θανάτου: Ευθανασία» που πραγματοποιήθηκε στο Μουσείο Μπενάκη της οδού Πειραιώς κατά την περίοδο Ιανουαρίου-Μαρτίου 2011, είναι να σκιαγραφήσει το χρονικό της γενοκτονίας καθώς και το αδρό πλαίσιο των επιστημονικών a priori που της προσέφερε αφειδώς η σκέψη της εποχής.

Το αίτημα της «φυλετικής υγιεινής»

Οι επιστημονικές προκείμενες του οράματος της άριας φυλής ανάγονται στη ρατσιστική σκέψη που αναπτύχθηκε στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, αρχής γενομένης με το έργο *Δοκίμιο για την ανισότητα των ανθρώπινων φυλών* του Γάλλου Arthur de Gobineau. Ιδιαίτερη έκφασή της αποτέλεσε το κοινωνικο-βιολογικό ρεύμα της *ευγονικής*, η οποία εισήχθη το 1883 από τον Francis Galton, υποστηρίζοντας

Franz Karl Bühler, «Ο εαυτός», 1919. Παστέλ σε χαρτί ακουαρέλας, 17,4 X 12,9 εκ., αρ. ευρ. 3018, Συλλογή Prinzhorn. Δημοσιεύεται στον κατάλογο *Αιτία θανάτου: Ευθανασία*, Μουσείο Μπενάκη-Ελληνική Εταιρεία Ψυχιατρικής-Ίνδικτος, Αθήνα 2011 (σ. 66).

Ψυχικά ασθενής λίγο πριν την ευθανασία. Η εικόνα προέρχεται από το περιοδικό του ναζιστικού κόμματος «Neues Volk» 2 (1934) και αναδημοσιεύεται στα *Τετράδια Ψυχιατρικής* 47 (1994).

Eva Bouterwek, *Χωρίς τίτλο*, αχρονολόγητο. Μολύβι και υδροχρώματα σε χαρτόνι, 36,0 X 23,7 εκ., αρ. ευρ. 78 recto, Συλλογή Prinzhorn. Δημοσιεύεται στον κατάλογο *Αιτία θανάτου: Ευθανασία*, Μουσείο Μπενάκη-Ελληνική Ψυχιατρική Εταιρεία-Ίνδικτος, Αθήνα 2011.

τη χρήση συστηματικών πρακτικών για τη βελτίωση της γενετικής σύνθεσης του πληθυσμού, όπως ο προγεννητικός έλεγχος, η στείρωση και η ευθανασία. Απηχώντας τις ιδέες του κοινωνικού δαρβινισμού, ο Galton ισχυριζόταν ότι η προστασία των μειονεκτουςών ομάδων απειλεί να οδηγήσει την κοινωνία στη μετριοπάθεια, ερχόμενη σε αντίθεση με τη φυσική επιλογή, το έργο της οποίας συνίσταται στην εξόντωση των αδύναμων στοιχείων του πληθυσμού.

Οι ιδέες της ευγονικής θα συσχετιστούν στη γερμανική σκέψη όχι πια με τις κοινωνικές τάξεις, αλλά με την έννοια της φυλής και θα λάβουν τη μορφή μιας «φυλετικής υγιεινής» [Rassenhygiene], η οποία στοχεύει στη βελτίωση της γενετικής ποιότητας του πληθυσμού. Στο επίκεντρο του προβληματισμού της γερμανικής ευγονικής σκέψης βρέθηκε ο κίνδυνος εκφυλισμού του γερμανικού έθνους, ως αιτίες του οποίου εντοπίζονταν αφενός η ιατρική περί-

θαλψη των αδύναμων, που διέφθειρε το μηχανισμό του φυσικού αγώνα για την επιβίωση, αφετέρου η σταδιακή επιτάχυνση του ρυθμού αναπαραγωγής των φτωχών και με αδύναμη υγεία στοιχείων του πληθυσμού.⁸ Η επικράτηση της ευγονικής συνδέεται άρρηκτα με το ιστορικό συμφραζόμενο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο οποίος συνέβαλε στην οικονομική καταστροφή και την πληθυσμιακή αφαίμαξη της Γερμανίας, με αποτέλεσμα οι ευγονικές θεωρίες να προβάλλουν ως ένας τρόπος αποκατάστασης της υγείας του λαού σε συμφωνία με την αρχή της οικονομικής αποτελεσματικότητας.⁹

Η ευγονική σκέψη εισάγεται στη Γερμανία το 1891 με το έργο του Wilhelm Schallmayer *Σχετικά με τον επικείμενο φυσικό εκφυλισμό της πολιτισμένης ανθρωπότητας και την εθνικοποίηση του ιατρικού επαγγέλματος*, στο οποίο η ορθολογική διαχείριση του πληθυσμού αναγορεύεται σε αναγκαία προϋπόθεση της εθνικής ισχύος. Το 1895, ο Alfred Ploetz, η έτερη ηγετική φυσιογνωμία της γερμανικής ευγονικής σκέψης, στη μελέτη του *Βασικές αρχές της φυλετικής υγιεινής*, ασχολείται με την πτώση της γεννητικότητας και την ταυτόχρονη αύξηση του αριθμού των ψυχικά ασθενών και σωματικά αναπήρων στη Γερμανία, εισάγοντας το αίτημα μιας πολιτικής «φυλετικής υγιεινής» που θα προάσπιζε το συμφέρον όχι μόνο του ατόμου, αλλά και της κοινωνίας.¹⁰

Παράλληλα, η εμφάνιση δύο νέων επιστημονικών κλάδων, της *γενετικής* και της *ανθρωπολογίας*, και η σταδιακή εμπέδωση του κοινωνικού τους γοήτρου –ενδεικτικό της οποίας αποτελεί η ανάπτυξη ενός εκτεταμένου δικτύου επιστημονικών εταιρειών και ινστιτούτων–, αποτελούν βασικούς συντελεστές στην πορεία διαμόρφωσης του ναζιστικού βιολογικού οράματος, έχοντας στο επίκεντρό τους τις έννοιες της κληρονομικότητας και της φυλής. Κύριος εκπρόσωπος της γερμανικής ανθρωπολογίας ήταν ο Eugen Fischer, ο οποίος επιχείρησε να αποδείξει ότι οι νόμοι του Mendel που διερευνήθηκαν στο πεδίο της βοτανικής ισχύουν εξίσου στην ανθρώπινη βιολογία.

Από την άλλη πλευρά, η *ψυχιατρική* γνωρίζει ήδη μεγάλη ανάπτυξη κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου καλούμενη να θεραπεύσει τις ψυχοπαθολογίες των στρατιωτών που προκαλούσε αθρόα η εμπειρία του πολέμου. Κύρια χαρακτηριστικά της ψυχιατρικής επιστήμης της εποχής ήταν η έμφαση αφενός στην κανονικότητα, η οποία ταυτιζόταν με την ικανότητα για κοινωνική ένταξη και για ζωή χρήσιμη στην κοινωνία, αφετέρου στην κληρονομικότητα και το βιολογικό προσδιορισμό της ψυχικής ασθένειας. Στο επίκεντρο της ψυχιατρικής σκέψης βρισκόταν από τον 19ο αιώνα η έννοια του *εκφυλισμού*, στο όνομα της οποίας οι ψυχικές παθήσεις έτειναν να εξομοιωθούν με τις λοιπές κατηγορίες «αντικοινωνικών» συμπεριφορών, όπως η εγκληματικότητα, η αλητεία, η πορνεία και ο αλκοολισμός. Ταυτόχρονα, ο βιολογικός αναγωγισμός κατέληγε

σε έναν θεραπευτικό μηδενισμό και στην πεποίθηση ότι από τη στιγμή που η θεραπεία του ασθενούς δεν είναι εφικτή, είναι τουλάχιστον σκόπιμη η απαλλαγή της κοινωνίας από το βάρος του.¹¹

Τόσο η ανθρωπολογία και η γενετική όσο και η ψυχιατρική μοιράζονταν ως κοινό ορίζοντα τη δυνατότητα καλλιέργειας μιας ανώτερης φυλής στη βάση της κληρονομικότητας¹² και συνεργάζονταν προς την κατεύθυνση αυτή στους κόλπους της «Γερμανικής Εταιρίας για τη Φυλετική Υγιεινή», την οποία ίδρυσαν από κοινού το 1905 ο Ploetz και ο ψυχίατρος Ernst Rüdin. Το 1931, ο Rüdin ανέλαβε Διευθυντής του Ινστιτούτου Ψυχιατρικής, ανέπτυξε στη συνέχεια επίσημη συνεργασία με την εθνικοσοσιαλιστική κυβέρνηση και αποτέλεσε έναν από τους πρωτεργάτες του προγράμματος φυλετικής υγιεινής.¹³

Η εθνικοσοσιαλιστική εφαρμογή της ευγονικής θεωρίας: το πρόγραμμα στείρωσης και ευθανασίας

Η γερμανική ευγονική σκέψη αναπτύσσεται και καθιερώνεται ως επιστημονική ορθοδοξία πολύ νωρίτερα από την άνοδο του ναζισμού. Παρά το αυξημένο επιστημονικό και κοινωνικό γοήτρώ της, και τους διαύλους επικοινωνίας που αναπτύσσονται ανάμεσα στους εκπροσώπους της επιστήμης και της διοίκησης, η σχετική νομοθεσία θα παραμείνει ισχυρή μέχρι το 1933 και την άνοδο των εθνικοσοσιαλιστών. Κύριο όργανο για τη νομοθετική εφαρμογή των ευγονικών θεωριών θα αποτελέσει η «Ακαδημία Γερμανικού Δικαίου» και το «Γνωμοδοτικό Συμβούλιο για τη Δημογραφική Πολιτική» που ιδρύονται τον Ιούνιο του 1933.

Στο πλαίσιο της πολιτικής για τη φυλετική υγιεινή θεσπίζεται πολύ σύντομα μια σειρά νόμων που αφορούν: α) τον περιορισμό της αναπαραγωγής των πασχόντων από κληρονομικές ασθένειες (1934), β) τους επικίνδυνους εγκληματίες (1934), γ) την ενιαία οργάνωση του συστήματος υγείας (1934), δ) τις υποχρεωτικές προγαμιαίες εξετάσεις (1935).

Οι δύο πρώτοι εξ αυτών αποτέλεσαν τη νομική βάση για τη *στείρωση* εκατοντάδων χιλιάδων ατόμων, μεταξύ των οποίων εγκληματίες, ανίατα πάσχοντες και ψυχικά ασθενείς.¹⁴ Η πρακτική της στείρωσης συνοδεύθηκε από ενεργητικές ευγονικές πολιτικές, όπως η επιβράβευση αρίων γυναικών που αποκτούσαν πολλά παιδιά, η ενθάρρυνσή τους να αποκτούν παιδιά ακόμη και εκτός γάμου, η βίαιη απόσπαση παιδιών με γενετικό πλούτο από την οικογένειά τους και η υιοθεσία τους από τους ναζί.

Τόσο η στείρωση όσο και η ευθανασία θα εμφανιστούν ως αίτημα στα επιστημονικά περιοδικά των κοινωνικών δαρβινιστών πολύ νωρίτερα από το ναζισμό. Η *ευθανασία* εισάγεται ως αίτημα στη γερμανική σκέψη το 1895 με «Το δικαίωμα στο θάνατο» του Adolf Jost, το οποίο δεν εμπνέεται, όπως στην αγγλο-αμερικανική θεωρία, από το ατομικό δικαίωμα σε έναν ανώδυνο θάνατο, αλλά αντίθετα από

το δικαίωμα του κοινωνικού οργανισμού να επιβάλει το θάνατο σε μέλη του, προκειμένου να προασπίσει την ακεραιότητά του και να προωθήσει τη βελτιστοποίησή του.

Το 1920, την επαύριον της γερμανικής ήττας και της ταπεινωτικής συνθήκης των Βερσαλλιών, ο νομικός Karl Binding (καθηγητής δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας) και ο ψυχίατρος Alfred Hoche (καθηγητής ψυχιατρικής στο Πανεπιστήμιο του Φράιμπουργκ) δημοσιεύουν το κείμενο με τίτλο *Η νομιμοποίηση της εξόντωσης κάθε ζωής που δεν αξίζει να ζει*, με το οποίο υποστηρίζουν την ωφελιμότητα της ιατρικής εξόντωσης ανίατα πασχόντων και τη συμβατότητά της με την ιατρική δεοντολογία. Κεντρικές έννοιες στην επιχειρηματολογία τους είναι αυτές του διανοητικού θανάτου και της άχρηστης ζωής, η οποία δεν αξίζει να βιώνεται, γιατί έχει απωλέσει την ίδια την ιδιότητα της ζωής κι έχει εκπέσει στην κατηγορία ενός συνόλου ζωικών λειτουργιών. Υπό την οπτική αυτή, η ευθανασία προβάλλει ως πράξη φιλευσπλαχνίας με αξία θεραπευτική.

«Η δεύτερη ομάδα αποτελείται από ανίατους τρελούς οι οποίοι είτε γεννήθηκαν έτσι είτε έχουν φτάσει στο τελευταίο στάδιο της πάθησής τους [...] Η ζωή τους είναι απολύτως άχρηστη αλλά οι ίδιοι δεν την θεωρούν ανυπόφορη. Ο θάνατός τους δεν αποτελεί την παραμικρή απώλεια, με μόνιμη εξαίρεση ίσως τα συναισθήματα της μητέρας τους. Το γεγονός και μόνο ότι χρειάζονται σημαντική φροντίδα, επιβάλλει την ύπαρξη ενός επαγγέλματος με καθήκον να τους διατηρεί στη ζωή για χρόνια –βλέπε για δεκαετίες–, μια ζωή χωρίς καμία απολύτως αξία. Αυτό συνεπάγεται κατάχρηση ζωτικών δυνάμεων για ανάξιους σκοπούς. Δεν πρόκειται παρά μόνο για άδειες ανθρώπινες φλούδες, για σαβούρα».¹⁵

Το 1922, στον απόηχο του άρθρου αυτού, δημοσιεύεται σε περιοδικό ποινικού δικαίου σχέδιο νόμου για την εφαρμογή προγράμματος ευθανασίας στους ψυχικά πάσχοντες, ενώ το 1925, ο ιατρικός σύμβουλος Meltzer δημοσιεύει τα αποτελέσματα μιας έρευνας που διεξήχθη μεταξύ γονέων και θεολόγων, από την οποία προκύπτει ότι ένα μέρος τους τάσσονταν υπέρ της ευθανασίας.¹⁶

Η ευθανασία εφαρμόστηκε για πρώτη φορά από τους ναζί στα παιδιά με συγγενείς ανωμαλίες και νοητική στέρωση. Τον Αύγουστο του 1938, μετά από το απεγνωσμένο αίτημα της οικογένειας Knauer να επιτραπεί η ευθανασία για την περίπτωση του ανίατου παιδιού τους, ο Χίτλερ διέταξε τον προσωπικό του γιατρό Karl Brandt να μεταβεί στην κλινική όπου νοσηλευόταν το παιδί, για να επαληθεύσει τα λεγόμενα της αίτησης. Με βάση το προηγούμενο που δημιούργησε η υπόθεση Knauer, ο Χίτλερ έδωσε διαταγή στον Brandt να ακολουθήσει την ίδια πρακτική σε ανάλογες περιπτώσεις. Η σχετική αρμοδιότητα αποδόθηκε εντέλει στην «Επιτροπή του Ράιχ για την Επιστημονική Καταγραφή Σοβαρών Κληρονομικών και Συγγενών Παθήσεων».

Η ευθανασία πραγματοποιείτο εντός των ιδρυμάτων στα οποία νοσηλεύονταν τα παιδιά είτε με χορήγηση φαρμάκων είτε με τη μέθοδο της ασιτίας, υπό το πρόσχημα της εξάντλησης κάθε διαθέσιμης θεραπείας. Υπολογίζεται ότι θανατώθηκαν συνολικά περί τα 5.000 παιδιά, ενώ η επιχείρηση προετοίμασε το έδαφος για την εξόντωση των ψυχικά πασχόντων.

Το χρονικό της επιχείρησης T4

Η θεωρία της «άχρηστης ζωής» δεν έγινε δημοφιλής στην ψυχιατρική κοινότητα παρά με την άνοδο των ναζί, οι οποίοι πυροδότησαν τη συζήτηση για το κόστος της συντήρησης των ανίατα πασχόντων. Αμέσως μετά την ανάληψη της εξουσίας, το εθνικο-σοσιαλιστικό κόμμα έθεσε σε εφαρμογή συστηματική προπαγανδιστική δράση υπέρ της εξόντωσης των ψυχικά ασθενών, αξιοποιώντας ως κύρια μέσα τα σχολικά εγχειρίδια και τον κινηματογράφο.

Το εγχειρίδιο μαθηματικών για μαθητές δημοτικού περιελάμβανε την ακόλουθη άσκηση αριθμητικής: «Η κατασκευή ενός ψυχιατρικού ασύλου στοιχίζει 6 εκατομμύρια μάρκα. Πόσες νέες κατοικίες κόστους 15.000 θα μπορούσαν να χτιστούν με το ποσό αυτό;».¹⁷

Στον κινηματογράφο προβλήθηκε σειρά ταινιών, οι οποίες υμνούσαν τη φυλετική υγιεινή. Η ταινία *Αποστολή και συνείδηση* του Helmut Unger ή το *Κατηγορώ* του Wolfgang Liebeneimer αποτελούσαν έναν ύμνο στην ευθανασία. Λίγο αργότερα, η ταινία *Ύπαρξη δίχως ζωή* του Schwenninger θα αποτελέσει το όργανο προπαγάνδας υπέρ της επιχείρησης T4, παρουσιάζοντας μια επιτομή της ιστορίας της ψυχιατρικής του 18ου αιώνα και εικόνες από άσυλα, για να φθάσει στην κατακλείδα: «Δεν χρειάζεται φιλανθρωπία: απάλλαξε αυτούς που δεν μπορείς να θεραπεύσεις».

Τον Αύγουστο του 1933, ο καθηγητής Walter Schulze, κατά την τελετή ίδρυσης της Ιατρικής Ακαδημίας στο Μόναχο, κάνει λόγο για την ανεπάρκεια του μέτρου της στείρωσης και υποστηρίζει την ανάγκη προώθησης προγράμματος ευθανασίας των ψυχικά πασχόντων. Η πρότασή του έτυχε θετικής υποδοχής και πολλά ηγετικά στελέχη του κόμματος εφάρμοσαν άτυπα την ευθανασία στις περιοχές της δικαιοδοσίας τους.¹⁸ Το 1935, σε ιδιωτική συζήτηση στο πλαίσιο συνεδρίου του ναζιστικού κόμματος, ο Χίτλερ αναφέρεται για πρώτη φορά ρητά στο σχεδιαζόμενο πρόγραμμα ευθανασίας των ανίατα πασχόντων, τονίζοντας όμως ότι η καταλληλότερη στιγμή έναρξης μιας επιχείρησης η οποία έρχεται σε αντίθεση με το ισχύον δίκαιο, θα ήταν αυτή της έναρξης του πολέμου, προκειμένου να αποφευχθούν οι αναμενόμενες διαμαρτυρίες.¹⁹

Μεταξύ Ιουλίου και Σεπτεμβρίου 1939 ξεκινά η προετοιμασία της επιχείρησης T4, η οποία θα πάρει το όνομά της από την διεύθυνση της αρμόδιας υπηρεσίας, που είχε την έδρα της στον αριθμό 4 της οδού Tiergarten. Ήδη, λίγους μήνες νωρίτερα, ο Χίτλερ είχε καλέσει τον επικεφα-

λής της Καγκελαρίας, Philipp Bouhler, και τον Επίτροπο Υγείας, Karl Brandt, δηλώνοντάς τους ότι θα πρέπει να εξαλειφθεί η «ζωή ανάξια να βιωθεί». Οι προφορικές αυτές οδηγίες θα αποτυπωθούν εντέλει σε γραπτή διαταγή την 1η Σεπτεμβρίου 1939, ημέρα έναρξης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Χίτλερ συντάσσει στο προσωπικό του επιστολόχαρτο μια διαταγή με την οποία ζητά να δοθεί «γλυκός θάνατος» στους ανίατα πάσχοντες. Η διαταγή, η οποία θα υπογραφεί ετεροχρονισμένα ένα μήνα αργότερα, αναφέρει: «Οι αρχηγοί του Ράιχ Μπούλερ και Δρ Ιατρικής Μπραντ αναλαμβάνουν το καθήκον να διευρύνουν τις αρμοδιότητες προσδιορισμένων ονομαστικώς ιατρών, ούτως ώστε να καταστεί εφικτή η διενέργεια ευθανασίας σε ασθενείς με ανίατα κατά την ανθρώπινη κρίση νοσήματα, κατόπιν εκτιμήσεως της κατάστασής τους».²⁰

Πολλά νομοσχέδια καταρτίστηκαν στη συνέχεια για τη νομιμοποίηση της ευθανασίας, η οποία θεωρούνταν αναγκαία από τον Επίτροπο Δικαιοσύνης, Franz Gürtner. Εντούτοις, η επιχείρηση T4 δεν έλαβε ποτέ επίσημη νομική μορφή και ο Χίτλερ δεν προχώρησε ποτέ στη νομιμοποίηση της ευθανασίας, καθώς πίστευε ότι κάτι τέτοιο θα έπρεπε να συμβεί μετά τη νίκη.²¹

Με την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στην Πολωνία, οι SS προχωρούν σε ομαδικές εκτελέσεις ασθενών, προκειμένου να απελευθερωθούν οι χώροι στους οποίους στεγάζονταν και να τεθούν στην υπηρεσία της Βέρμαχτ. Οι ασθενείς εξοντώνονταν μέσα σε θαλάμους με μονοξείδιο του άνθρακα, οι οποίοι συχνά ήταν εγκατεστημένοι σε φορτηγά που έφεραν την επιγραφή «Καφέ του Αυτοκράτορα». Στην κατεχόμενη Πολωνία, οι επιχειρήσεις ανατέθηκαν στον Επίτροπο Υγείας του Ράιχ, ο οποίος διέταξε την εκτέλεση όλων των ψυχικά ασθενών στα άσυλα της περιοχής. Άλλοι εκτελέστηκαν επιτόπου στα κρεβάτια τους, άλλοι μεταφέρθηκαν στο Άουσβιτς, όπου βρήκαν σύντομο θάνατο και άλλοι υποβλήθηκαν στη μέθοδο της ασιτίας.

Στη Γερμανία, στα τέλη Σεπτεμβρίου 1939, αποστέλλεται εγκύκλιος του Υπουργείου Εσωτερικών, με την οποία τα ψυχιατρικά ιδρύματα και όλα τα νοσοκομεία με χρόνιους ασθενείς διατάσσονται να προβούν στην υποχρεωτική καταμέτρηση των ασθενών και στη συμπλήρωση έντυπου ερωτηματολογίου για κάθε έναν από τους τροφίμους.

Τα ερωτηματολόγια αξιολογούσαν τους υποψήφιους προς θάνατο ασθενείς με βάση 4 κριτήρια: α) ακαταλληλότητα για εργασία στα εργαστήρια των ιδρυμάτων ή ικανότητα αποκλειστικά για μηχανική εργασία, β) χρόνιος εγκλεισμός (πάνω από 5 χρόνια), γ) εγκληματική συμπεριφορά και δ) Γερμανοί πολίτες.

Τα ερωτηματολόγια συγκεντρώνονταν στην Καγκελαρία του Φύρερ, όπου εξετάζονταν από τριμελή επιτροπή. Στη συνέχεια, οι κατάλογοι των επιλεγμένων ασθενών αποστέλλονταν στα ιδρύματα, απ' όπου τους παραλάμβαναν τα γκρίζα λεωφορεία της «Δημόσιας Επιχείρησης Μεταφοράς

Ασθενών» (GEKRAT). Οι ασθενείς μεταφέρονταν σε ειδικά οικήματα, εφοδιασμένα με θαλάμους αερίων, οι οποίοι είχαν τη μορφή λουτρών. Εκεί, ένας διαπιστευμένος γιατρός γύριζε τη στρόφιγγα που διοχέτευε μονοξείδιο του άνθρακα, μέχρι να επέλθει ο θάνατος όλων των ασθενών από ασφυξία. Τα πτώματα καίγονταν στα κρεματόρια.

Στη συνέχεια, συντάσσονταν πιστοποιητικά με παραποιημένη αιτία θανάτου, τα οποία αποστέλλονταν στους οικείους των ασθενών μαζί με μια συλλυπητήρια επιστολή. Κατά το διάστημα μεταξύ του θανάτου του ασθενούς και της κοινοποίησής του εξακολουθούσαν να εισπράττονται νοσήλια.²²

Το σύνολο της διαδικασίας διατηρούσε μια ιατρική επίφαση: οι ασθενείς μεταφέρονταν στα ειδικά κέντρα μαζί με τα προσωπικά τους αντικείμενα, συνοδευόμενοι από γιατρούς και SS ντυμένους με άσπρες μπλούζες. Πριν την είσοδο στους θαλάμους αερίων, πραγματοποιείτο μια ψευδο-ιατρική εξέταση, καθώς και έλεγχος του φακέλου του ασθενούς, προκειμένου οι γιατροί να επικαλεστούν μια ευλογοφανή αιτία θανάτου.²³

Σταδιακά, υποψίες γεννήθηκαν στις οικογένειες των ασθενών, λόγω διαχειριστικών αντιφάσεων, όπως η έλλειψη αληθοφάνειας των πιστοποιητικών θανάτου. Οι ισχυρότερες αντιδράσεις εκδηλώθηκαν από τους εκκλησιαστικούς κύκλους, με αποκορύφωμα το πύρινο κήρυγμα του επισκόπου του Münster, το οποίο τυπώθηκε και διανεμήθηκε σε χιλιάδες αντίτυπα. Αντιδράσεις υπήρξαν και από τους κόλπους του ίδιου του προγράμματος, όπως αυτή του Curt Schneider, που αντελήφθη ότι το πεδίο εφαρμογής του προγράμματος, του οποίου υπήρξε ένας από τους βασικούς οργανωτές, ξεπερνούσε τους υπολειμματικούς ασθενείς και επεκτεινόταν αδιακρίτως σε όλες τις περιπτώσεις.²⁴ Κατόπιν των αντιδράσεων αυτών, στις 24 Αυγούστου 1941, ο Χίτλερ έδωσε τηλεφωνικά εντολή αναστολής των επιχειρήσεων. Μέχρι τότε, όπως προκύπτει από τα τηρούμενα στοιχεία, είχαν θανατωθεί 70.273 ασθενείς.

Εντούτοις, η πρακτική της ευθανασίας συνεχίστηκε, στο πλαίσιο της επιχείρησης 14f13, στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, όπου επιλέχθηκαν προς εκκαθάριση σωματικά και ψυχικά ασθενείς, καθώς και κρατούμενοι θεωρούμενοι ως αντικοινωνικά στοιχεία. Η επιχείρηση αυτή θεωρείται ότι αποτέλεσε τη δοκιμή για την «τελική λύση».²⁵

Πολύ γρήγορα ξεκίνησε η περίοδος της λεγόμενης «άγριας ευθανασίας», κατά την οποία τρόφιμοι ψυχιατρικών ασύλων, ιδρυμάτων κοινωνικής πρόνοιας και οίκων ευγηρίας οδηγούνταν στον θάνατο είτε μέσω υπερδοσολογίας ιατρικώς χορηγούμενων φαρμάκων είτε με τη μέθοδο της αποστέρησης φροντίδας και τροφής. Ο αριθμός των θυμάτων της δεύτερης αυτής φάσης παραμένει άγνωστος ελλείψει συστηματικών στοιχείων. Στην περιοχή αποκλειστικά του γερμανικού Ράιχ τα θύματα υπολογίζονται στα 90.000.²⁶

Σύμφωνα με εκτιμήσεις, η εξόντωση των ψυχικά ασθενών εξοικονόμησε στο Ράιχ 142 περίπου εκατομμύρια μάρκα και 95.500 νοσοκομειακές κλίνες, προμήθευσε με πλούσιο ερευνητικό υλικό τα επιστημονικά κέντρα, ενώ προσέφερε πολύτιμη τεχνογνωσία για την προώθηση της «τελικής λύσης».²⁷

«Αιτία θανάτου: Ευθανασία»

Αν η αιχμή του δόρατος της ναζιστικής καταστροφής ήταν η εξάλειψη της ατομικότητας στη ζωή και το θάνατο, η έκθεση του Μουσείου Μπενάκη, μέσα από την παράθεση των εικαστικών έργων, των ονομάτων και των βιογραφικών στοιχείων των ψυχικά πασχόντων που βρήκαν τον θάνατο κατά την εφαρμογή του ναζιστικού προγράμματος ευθανασίας, προβάλλει ως ένα ύστατο μνημόσυνο, μια χειρονομία αναγνώρισης, δηλαδή αποκατάστασης του ατόμου στη μοναδικότητά του.

Τα έργα που εκτέθηκαν αποτελούν μέρος της Συλλογής Prinzhorn, που ανήκει στην Ψυχιατρική Κλινική της Χαϊδελβέργης. Η συλλογή περιλαμβάνει περίπου 5.000 έργα ψυχικά ασθενών, τα οποία άρχισαν να συγκεντρώνονται το 1919 από τον ψυχίατρο και ιστορικό τέχνης Hans Prinzhorn.

Περισσότερο ίσως από ποτέ, τα έργα τέχνης αναλαμβάνουν τον ρόλο της κατεξοχήν μαρτυρίας, ενός ορατού και αναγνώσιμου αποτυπώματος αυτού που έχει περάσει στην τάξη της αφάνειας, μεταφέροντας στο εδώ και το τώρα δύο πραγματικότητες διαφορετικής τάξης: τα έργα αυτά αποτελούν την απτή μαρτυρία τόσο της ίδιας της ύπαρξης των θυμάτων, που τα έσχατα ίχνη της έγιναν καπνός στην υψικάμινο των κρεματορίων, όσο και του εσωτερικού και πάσχοντα κόσμου τους, που ο πολιτισμός μας αρέσκει να παραπέμπει στη σκοτεινή επικράτεια του μη νοήματος. Η αντιπαράθεση των ατομικών έργων τέχνης και των φωτογραφιών της διοικητικο-διαχειριστικής πραγματικότητας της επιχείρησης T4 (γκρίζα λεωφορεία, υψικάμιнос, επιστολόγραφο του Χίτλερ κ.ά.) έδωσε τον τόνο μιας καταστροφής στο επίκεντρο της οποίας βρίσκεται το αίτημα της εξάλειψης της πάσχουσας και εξ αυτού οκληρής για το σύνολο ύπαρξης.

Η επιχείρηση T4 στη σύγχρονη πολιτική θεωρία

Οι σημαντικότερες απηχήσεις του ναζιστικού προγράμματος εξόντωσης των ψυχικά ασθενών στην πολιτική θεωρία εστιάζουν στη σύνθεση ατομικότητας και συλλογικότητας, γνώσης και εξουσίας, βιολογίας και οικονομίας.

Η Hannah Arendt, στο έργο της *The Origins of Totalitarianism*, στο πλαίσιο της διερεύνησης των διακριτικών χαρακτηριστικών του ολοκληρωτισμού, αναφέρεται ρητά στην εξόντωση των ψυχικά ασθενών, φέρνοντας το γεγονός ως παράδειγμα της εγγενούς ανορθολογικότητας των ολοκληρωτικών συστημάτων. Όπως αναφέρει, η διαταγή εξολόθρευσης των τροφίμων ψυχιατρικών ιδρυμάτων ερμηνεύτηκε εσφαλμένα από τους Συμμάχους ως ένα εγχεί-

ρημα απαλλαγής της Γερμανίας από τα «άχρηστα στόματα».²⁸ Διότι, αυτό που κατηύθυνε τα ολοκληρωτικά καθεστώτα και τις μάζες που τα υποστήριξαν δεν ήταν η αρχή της αυτοσυντήρησης, αλλά η ακράδαντη πίστη στην ιδεολογία, δηλαδή σε μια αυτο-εκπληρούμενη ιδέα, η οποία δικαίωνε τη θυσία του ατόμου στο όνομα των φυσικών νόμων. Στη διατύπωση της θέσης αυτής η Arendt λαμβάνει υπόψη δικαστική μαρτυρία του Karl Brandt, ο οποίος υπογράμμιζε ότι οι σχετικές πράξεις δεν ελαύνονταν από μια βούληση ορθολογικής οικονομικής διαχείρισης, αλλά από κριτήρια αμιγώς ηθικής τάξης.

Έτσι, αυτό που απέδειξε για την Arendt η ιστορία των ολοκληρωτικών καθεστώτων είναι η έκπτωση του ανθρωπολογικού εκείνου μοντέλου σύμφωνα με το οποίο η ανθρώπινη συμπεριφορά προσδιορίζεται από την αρχή του συμφέροντος. Μάλιστα, υπό την οπτική αυτή, η κατάρρευση της αρχής του συμφέροντος αποτελούσε την αναγκαία συνθήκη της στροφής της εξουσίας του Χίτλερ εναντίον του ίδιου του γερμανικού λαού, μέσω των κανονισμών υγιεινής.²⁹

Η επιχείρηση T4 μνημονεύεται επίσης από τον Michel Foucault στην κατακλείδα του σεμιναρίου του *Οι μη κανονικοί* (1974-1975), υπό την οπτική μιας γενεαλογίας του σύγχρονου ρατσισμού με επίκεντρο την ψυχιατρική πραγματογνωμοσύνη επί ποινικών ζητημάτων στα τέλη του 19ου αιώνα. Όπως παρατηρεί, με αφορμή την έννοια του εκφυλισμού, η ψυχιατρική της εποχής εισήγαγε ένα νέο τύπο ρατσισμού, ο οποίος σε αντίθεση με τον εθνικό, έχει ως αντικείμενό του την παρέκκλιση από μια αφηρημένη κανονικότητα και κατατείνει στην προστασία της κοινωνίας όχι πια από ό,τι βρίσκεται εκτός αυτής, αλλά από τους φορείς κινδύνου που ενδημούν στο εσωτερικό της. Ο μύθος της άριας φυλής εγκολπώθηκε και τις δύο μορφές ρατσισμού, ενώ η εξοικείωση της ψυχιατρικής με τις έννοιες αυτές αποτέλεσε τον λόγο για τον οποίο η επιστημονική κοινότητα «λειτούργησε τόσο αυθόρμητα στο πλαίσιο του ναζισμού».³⁰

Τα νήματα της φουκωϊκής σκέψης δεν παύουν να αναδεικνύουν το ειδικό βάρος της επιχείρησης T4, φωτίζοντας τις συνθήκες δυνατότητάς της στις τάξεις της γνώσης και της εξουσίας. Από την άλλη πλευρά, ο σαφής προσανατολισμός του Foucault στην ανάλυση των μηχανισμών εξουσίας της δημοκρατικής κανονικότητας, η μονομερής έμφαση σε μια συνέχεια (continuité) η οποία διατρέχει από κοινού ολοκληρωτικά και δημοκρατικά καθεστώτα, όπως επίσης η θεμελίωση της αναλυτικής της εξουσίας σε μια μικροφυσική που αποκλείει το θεσμικό μακρο-επίπεδο, υποδεικνύουν τα όρια αξιοποίησης του φουκωϊκού μοντέλου στο πλαίσιο του εγχειρήματος να σκεφθούμε τη ναζιστική πολιτική, μια πολιτική της βιολογικής ύπαρξης, η οποία μεταστράφηκε σε καθαρή «αντι-πολιτική» του θανάτου, εξαιτίας ακριβώς της απόσπασής της από κάθε ορίζοντα ορθολογικότητας.³¹

Η ίδια προϋπόθεση της συνέχειας της βιοπολιτικής εξουσίας σε όλο το ιστορικό φάσμα της νεωτερικότητας διέπει την προσέγγιση του Giorgio Agamben, ο οποίος στο βιβλίο του *Homo Sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή* αφιερώνει στην επιχείρηση T4 ένα εκτενές μέρος του κεφαλαίου για τα ναζιστικά στρατόπεδα, τα οποία αναγορεύει σε κατεξοχήν παράδειγμα της νεωτερικής βιοπολιτικής.

Ο Agamben υπογραμμίζει ότι το ναζιστικό πρόγραμμα ευθανασίας δεν μπορεί να ερμηνευθεί ούτε στον ορίζοντα μιας ευγονικής πολιτικής, αφού θα αρκούσε η στείρωση και η παρεμπόδιση της κληρονομικής μεταβίβασης του παθογόνου γενετικού υποστρώματος, ούτε στο όνομα της οικονομικότητας, δεδομένου του τεράστιου διαχειριστικού κόστους του εγχειρήματος. Το νόημα της επιχείρησης T4, κατά τον Ιταλό φιλόσοφο, προεκτείνοντας τη θεωρία της Arendt περί ολικής κυριαρχίας, βρίσκεται στη βολονταριστική απόφαση συμπερίληψης της βιολογικής ύπαρξης στη σφαίρα της κυρίαρχης εξουσίας, η οποία δύναται να αποφασίζει για την αξία και τη μη-αξία της ζωής.

Ακόμη κι αν το νόημα της επιχείρησης T4 δεν εξαυτλείται σε μια σταυροφορία εναντίον της τρέλας, από την άποψη μιας ιστορίας του κοινωνικού αποκλεισμού στον δυτικό κόσμο, δεν παύει να αποτελεί μια από τις εμβληματικότερες καταστροφές της νεωτερικότητας, υπό την έννοια ότι το νόημα της φθάνει ως τις απαρχές της και αναπαράγει την εναρκτήρια χειρονομία της, όπως την περιέγραψε ο Michel Foucault στην *Ιστορία της τρέλας την κλασική εποχή: τον διαχωρισμό μεταξύ Λόγου και τρέλας ως συνθήκης αμοιβαίας συγκρότησής τους*.³²

Ο αποκλεισμός ορισμένων εμπειριών της ανθρώπινης ύπαρξης από το κοινωνικό πεδίο και η θεμελίωση της κοινωνικής τάξης στην προϋπόθεση μιας αυθεντικής εικόνας της ανθρώπινης φύσης, στην οποία η σωματική ή ψυχική ασθένεια και η οδύνη εν γένει αντιπαρατίθενται ως το σκοτεινό είδωλό της, αποτελεί το επίκαιρο νόημα της ναζιστικής θηριωδίας: ένα νόημα πιο επίκαιρο παρά ποτέ ενόψει των επιταγών μιας οικονομικής ορθολογικότητας που επερωτά την αξία της πάσχουσας ατομικότητας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Μια πρώτη εκδοχή του άρθρου παρουσιάστηκε στο πλαίσιο του σεμιναρίου «Στρατοπεδική Λογοτεχνία» της Οντέτ Βαρών-Βασάρ (Εβραϊκό Μουσείο της Αθήνας, Φεβρουάριος-Μάιος 2011), στην παρότρυνση της οποίας οφείλω τη σύνταξή του.
- 2 Robert Lifton, *The Nazi Doctors. Medical Killing and the Psychology of Genocide*, Basic Books, N. Υόρκη 1986, σ. 17.
- 3 *Αυτ.*, σ. 21.
- 4 Θανάσης Τζαβάρας, «Φασισμός και Ψυχιατρική. Περί συνυπευθυνότητας και συννενοχής», στο *Τετράδια Ψυχιατρικής* 47 (1994): «Φασισμός και Ψυχιατρική, Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής», σ. 11.
- 5 Giorgio Agamben, *Homo Sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφρ. Παναγιώτης Τσιαμούρας, Scripta, Αθήνα 2005, σ. 286.

- 6 Στα ελληνικά διαθέτουμε το τρίτο μέρος του έργου αυτού στην έκδοση Hannah Arendt, *Το ολοκληρωτικό σύστημα*, μτφρ. Γιάννης Λάμπας, Αθήνα 1988.
- 7 Lifton, *The Nazi Doctors*, ό.π., σ. 14.
- 8 Robert Proctor, *Racial Hygiene: Medicine Under the Nazis*, Harvard University Press, N. Υόρκη 1988, σ. 15.
- 9 Βλ. Scheila Weiss, *Race Hygiene and National Efficiency. The Eugenics of Wilhelm Schallmayer*, University of California Press, Μπέρκλεϊ-Λος Άντζελες-Οξφόρδη 1987. Η Weiss επιμένει ιδιαίτερα στον διαχειριστικό-τεχνοκρατικό χαρακτήρα της ευγονικής σκέψης και στην ανταπόκρισή της στην αρχή της οικονομικής αποτελεσματικότητας.
- 10 Βλ. Proctor, *Racial Hygiene*, ό.π., σ. 15-17.
- 11 Βλ. Jurgen Armbuster, «Απομόνωση-Φύλαξη-Εξόντωση. Η ιστορία της Ψυχιατρικής στη διάρκεια του Ναζισμού», *Τετράδια Ψυχιατρικής* 47 (1994), ό.π., σ. 64
- 12 Βλ. Michael Pollak, «Une politique scientifique: le concours de l'anthropologie, de la biologie et du droit», στο François Bédarida (επιμ.), *La politique nazie d'extermination*, Albin Michel, Παρίσι 1989, σ. 77-79.
- 13 Proctor, *Racial Hygiene*, ό.π., σ. 17.
- 14 Pollak, «Une politique scientifique», ό.π., σ. 80-81. Σημειώνεται ότι δεν υπάρχει συμφωνία των πηγών ως προς το συνολικό αριθμό των ατόμων που υποβλήθηκαν σε στείρωση. Οι σχετικοί αριθμοί κυμαίνονται από 35.000 ως 410.000.
- 15 Η μετάφραση του αποσπάσματος προέρχεται από το Michael Von Cranach, «Η ευθανασία στους ψυχασθενείς κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στη Γερμανία», μτφρ. Πέτρος Κεφάλας, *Τετράδια Ψυχιατρικής* 47 (1994), ό.π., σ. 56· η έμφαση δική μου.
- 16 Willi Dressen, «L'élimination des malades mentaux», στο François Bédarida (επιμ.), *La politique nazie d'extermination*, ό.π., σ. 246.
- 17 Dolf Dorner, *Lehrbuch der Mathematik für höhere Schulen*, 1935-1936, πρόβλημα αρ. 95, όπως αναφέρεται στο Dressen, «L'élimination des malades mentaux», ό.π., σ. 247.
- 18 Dressen, «L'élimination des malades mentaux», ό.π., σ. 247.
- 19 A. Vaillard, «Ψυχίατροι την περίοδο του ναζισμού», μτφρ. Ανθή Πελένη, *Τετράδια Ψυχιατρικής* 47 (1994), ό.π., σ. 30
- 20 *Αιτία θανάτου: Ευθανασία. Συλλογή Prinzhorn*, Μουσείο Μπενάκη-Ελληνική Ψυχιατρική Εταιρεία-Ίνδικτος, Αθήνα 2011, σ. 15.
- 21 Dressen, «L'élimination des malades mentaux», ό.π., σ. 250.
- 22 *Αιτία θανάτου: Ευθανασία*, ό.π., σ. 25.
- 23 Vaillard, «Ψυχίατροι στην περίοδο του ναζισμού», ό.π., σ. 32.
- 24 *Αυτ.*, σ. 35.
- 25 *Αυτ.*, σ. 37-38.
- 26 *Αιτία θανάτου: Ευθανασία*, ό.π., σ. 22.
- 27 Dressen, «L'élimination des malades mentaux», ό.π., σ. 254.
- 28 Arendt, *Το ολοκληρωτικό σύστημα*, ό.π., σ. 93.
- 29 *Αυτ.*, σ. 40
- 30 Michel Foucault, *Οι μη κανονικοί. Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας, 1974-1975*, μτφρ. Σωτήρης Σιαμανδούρας, Εστία, Αθήνα 2010, σ. 599.
- 31 Βλ. το κεφάλαιο «Michel Foucault: Du disciplinaire au totalitaire» στο Alain Brossat, *L'épreuve du désastre. Le XXe siècle et les camps*, Albin Michel, Παρίσι 1996.
- 32 Βλ. τις δύο ελληνικές εκδόσεις: Michel Foucault, *Ιστορία της τρέλας την κλασική εποχή*, μτφρ. Πάρης Μπουρλάκης, Καλέντης, Αθήνα 2007, και την επιτομή Michel Foucault, *Η ιστορία της τρέλας*, μτφρ. Φραγκίσκη Αρπατζοπούλου, Ηριδανός, Αθήνα 1964.